

Komparativni pristup programima osposobljavanja obitelji i potpori roditeljima

Rozana Petani
Sveučilište u Zadru, Odjel za pedagogiju
Kristina Kristić
Zadar

Sažetak

Današnja obitelj drugačija je od tradicionalne obitelji, koju su činili bračni par s djecom, kao nukleus, te ostali bliži i dalji rođaci. Promjene kroz koje prolazi društvo nužno utječu i na obitelj. Obitelj prati sve društvene promjene i transformacije, mijenjajući samu sebe, ali i svoju ulogu u društvu. Roditelji ispunjavaju odgojnu i socijalizacijsku funkciju obitelji, a to znači da se moraju prilagoditi različitim zahtjevima i potrebama koje donose suvremena obitelj i roditeljstvo. Kao posljedica sve većih zahtjeva i teškoća, s kojima se suočavaju, javlja se potreba za različitim oblicima pomoći, potpore, savjetovanja i edukacije. Na taj im se način može pomoći da se osjećaju zadovoljno, kompetentno i uspješno u roditeljskoj ulozi.

U razvijenim zapadnim zemljama možemo naći mnogo raznih edukativnih i programa potpore namijenjenih roditeljima. Bogato su razrađeni pa svaki roditelj može pronaći program koji će mu pružiti znanja, savjete, potporu ili vještine koji mu nedostaju ili za koje smatra da će mu pomoći da se osjeća kompetentnim u roditeljskoj ulozi. Kod nas je koncept edukacije i potpore roditelja i dalje u razvoju te se očekuje da se pitanje obrazovanja roditelja podigne na razinu javne potrebe i prihvati kao dio različitih državnih strategija usmjerenih prema dobrobiti obitelji i djece.

U radu se predstavljaju edukativni i programi potpore namijenjeni roditeljima, zatim vrste programa koji se nude roditeljima, objašnjava se tko stručnjaci koji ih organiziraju i provode, kako se ti programi provode te kakva je situacija u Republici Hrvatskoj.

Ključne riječi: suvremena obitelj, roditelji, roditeljska uloga, edukacija roditelja, potpora roditeljima, savjetovanje.

Suvremena obitelj i roditeljstvo

Obitelj je oduvijek bila najvažniji čimbenik u odgoju djeteta, a danas su njezine zadaće i funkcije sve složenije i zahtjevnije. Specifične mogućnosti odgojnog utjecaja obitelji ne mogu se nadomjestiti u ostalim odgojnim sredinama i odgojnim djelovanjima. Obitelj je baza svakog društva i vrlo je važna za napredak svih svojih članova, koji u njoj njeguju najvažnije vrijednosti zajedničkog života.

Nuklearna obitelj koja je nastala kao posljedica industrijalizacije i urbanizacije, slabi pred sve većom strukturalnom raznolikošću obiteljskih odnosa, kao

što su samohrani roditelji, razvedeni roditelji, samačka kućanstva, kohabitacija ili izvanbračne zajednice, razne rekonstruirane obitelji te istospolne zajednice. Na taj se način mijenja i životni ciklus obitelji, prema kojem je ključna funkcija obitelji rađanje i odgoj djece. Također, mijenjaju se i uloge u obitelji te ono što se od njih očekuje. Pluralizacija obiteljskih oblika donosi nove socijalne rizike koji su se prije rješavali u obitelji. O pluralizaciji obiteljskih odnosa govori i podatak da je jednoroditeljskih obitelji danas u razvijenim i industrijskim zemljama između 15%

i 30% te ima mnogo onih, i njihov broj stalno raste, koji se odlučuju za život u konsenzualnim zajednicama (sporzumnim izvanbračnim zajednicama), rekonponiranim obiteljima, samačkim kućanstvima i sl. Suvremenu obitelj, osim strukturalne raznolikosti, karakterizira i sve veća usmjerenost na karijere obaju roditelja ili jednoga, ako je riječ o jednoroditeljskim obiteljima. Zbog toga se neke tradicionalne obiteljske funkcije prenose na razne institucije, kao što su servisi za čuvanje i skrb djece, vrtići, jaslice.

Obitelj u Republici Hrvatskoj doživljava mnoge promjene, kao i u ostalim europskim zemljama. Demokratski i tranzicijski procesi, kroz koje prolazi hrvatsko društvo, utječu i na obitelj i na obiteljsku strukturu. Iako su u obiteljskoj slici stanovništva Hrvatske najzastupljeniji bračni parovi s djecom, hrvatsku obiteljsku strukturu također karakterizira povećanje broja rastava (Živčić, 2002), kasnije stupanje u brak i rađanje djece (Akrap i Čipin, 2008), smanjen broj obitelji s troje i više djece te porast broja djece rođene izvan bračne zajednice (Puljiz i Zrnišćak, 2002).

Promjene u suvremenoj obitelji neizostavno utječu i na roditeljstvo. Roditeljstvo podrazumijeva nekoliko skupina pojmova koji upućuju na njegovu bit. To su:

- doživljaj roditeljstva, koje čini „odlučivanje na djecu, preuzimanje i prihvaćanje roditeljske uloge, svjesno ili intuitivno postavljanje odgojnih ciljeva”,
- roditeljska briga, koja označava „rađanje djece i brigu za njihov život i razvoj”,
- roditeljski postupci i aktivnosti, koji pomažu roditeljima da postignu roditeljske ciljeve i ispune svoju ulogu, te
- roditeljski odgojni stil, koji predstavlja „emocionalno ozračje unutar kojeg se odvijaju sva međudjelovanja roditelja i djeteta” (Čudina-Obradović i Obradović, 2003, 47).

Zaposlenost žene promijenila je dinamiku obiteljskih odnosa - odnos muškarca i žene postaje izjednačen i roditelji jednako materijalno pridonose obitelji. Također, promijenila se uloga očeva i njihovo sudjelovanje u odgoju djeteta, koje je sve veće i kvalitetnije. Odgojne mjere usmjerene su na razvoj prilagodbe brzim promjenama u društvu, a zadatak je roditelja da pripreme dijete za te promjene i izazo-

ve. Tradicionalna uloga majke često se poistovjećivala s pojmom roditeljstva jer se smatralo da su majke primarni, pa čak i jedini skrbnik koji se tijekom prvih godina brine za dijete i odgaja ga. Majka je tradicionalno imala ulogu domaćice i vodila je brigu o domaćinstvu i odgoju djeteta. Otac je imao ulogu hranitelja, tj. onog koji osigurava materijalne uvjete za život, a ne nekoga tko će uz to pružati emocionalnu potporu i toplinu. Međutim, suvremeno roditeljstvo naglašava potrebu da roditelji budu partneri, i u skrbi za dijete i u ostalim poslovima vezanim za kućanstvo. Dogovori te partnerski odnos prema dužnostima i skrbi za djecu pridonose pozitivnijem doživljavanju roditeljstva kod oba roditelja. Topolčić (2001) ističe da, osim navedenoga, suvremeno roditeljstvo nastoji da se ženski poslovi u kućanstvu redefiniraju kao „rodno neutralni” ili kao zajednički za oba roditelja. Takve su promjene primjetne i počele su se događati na području brige i skrbi za djecu jer upravo u tim poslovima očevi najviše participiraju, kada govorimo o rodnoj podjeli rada unutar obitelji. Sudjelovanje, angažiranje i uključivanje očeva u skrb za dijete tijekom prvih godina života već se dugo promovira. Danas se sudjelovanje očeva u skrbi i brizi za dijete smatra normalnim i poželjnim te oni sada nailaze na drugačije probleme i teškoće koje im nameće uloga roditelja.

Iz navedenoga je evidentno da se roditelji moraju prilagoditi različitim zahtjevima i potrebama koje donose promjene u obitelji i suvremeno roditeljstvo. Upravo zbog toga oni se suočavaju sa sve većim zahtjevima i teškoćama i javlja se potreba za različitim oblicima pomoći, potpore, savjetovanja i edukacije. Na taj im se način može pomoći da se osjeća zadovoljno, uspješno i kompetentno u roditeljskoj ulozi.

Programi za edukaciju i potporu roditelja

Roditeljstvo, kao jedna od najzahtjevnijih i najvažnijih životnih uloga, čovjeka često zatekne nesprijetno, nedovoljno upoznatog sa zahtjevima i izazovima koji mu se odjednom nameću. Roditelj je odgovoran ne samo za skrb o djetetu, nego i za razvijanje njegovih emocionalnih, moralnih, socijalnih i intelektualnih potencijala. Zbog svega toga katkad mu se čini da nije spreman za roditeljstvo i traži informacije o odgoju i skrbi. Sve veća potreba roditelja

za informacijama, potporom i edukacijom o uspješnom roditeljstvu uvjetovala je nastanak mnogobrojnih edukativnih programa te programa za potporu roditeljima.

Razvijene zapadne zemlje prepoznale su važnost tih programa i posljednjih desetljeća tom se temom bavi mnogo stručnjaka. Pravodobno uključivanje roditelja u programe edukacije ili potpore pokazalo se vrlo korisnim, a motivacija roditelja za pohađanje neprestano raste (Hanssen i Zimanyi, 2000). Zbog toga u suvremenom društvu, a posebno u razvijenim zapadnim zemljama, socijalne službe često organiziraju različite edukacijske i druge aktivnosti za roditelje. Svi ti programi izravan su rezultat potrebe i potražnje roditelja za potporom u obavljanju svoje uloge.

Kada govorimo o programima namijenjenima roditeljima, susrećemo dva osnovna pojma: edukacija roditelja (*parent education*) i potpora roditeljima (*parent support*). Oba se odnose na pružanje prilike roditeljima da povećaju svoju kompetenciju i samopouzdanje. Zepeda i Morales (2001) smatraju da se edukacijom roditeljima pružaju specifična znanja o odgoju i skrbi te vještine radi što uspješnijeg razvoja djetetovih potencijala. Svrha edukacije je: razumijevanje rasta i razvoja djeteta u pojedinoj dobi te razvijanje posebnih odgojnih vještina kako bi se poboljšala interakcija između djeteta i roditelja. Za razliku od edukacije roditelja, cilj programa potpore jest pomoć roditeljima u razvijanju te iskorištavanju dostupnih psiholoških i materijalnih resursa kako bi pomogli sebi i svojoj djeci. Programi potpore usmjereni su na društveni kontekst roditeljstva, na povećanje društvene mreže potpore obitelji, na veću povezanost zajednice u borbi protiv stresa i izolacije u obavljanju roditeljskih zadaća. Također, edukacija roditelja može se smatrati dijelom programa potpore pa se često rabi kao jedna komponenta sveobuhvatnog obiteljskog usmjerenog djelovanja (Zepeda i Morales, 2001).

Mnogobrojni priručnici, vodiči, savjetnici, časopisi i programi namijenjeni roditeljima, koji su se pojavili posljednjih desetljeća, pokazuju da postoji velika potražnja upravo za takvim sadržajima. U toj gomili podataka i informacija bitno je znati odabrati upravo one koje roditelj smatra potrebnima, odnosno koji mu nedostaju da bi se osjećao kompetentnim u

roditeljskoj ulozi. Bitno je istaknuti koje uvjete moraju zadovoljavati ti programi kako bi roditelji mogli izabrati odgovarajući. To je sljedeće: ciljevi i sadržaji, organizacijski oblici provedbe, određeni novčani, kadrovski, prostorni i vremenski uvjeti provedbe te vrednovanje provedbe programa.

Iz popisa literature može se uočiti da se programi za roditelje mogu razmatrati prema osnovnim uvjetima koje trebaju zadovoljiti i prema karakteristikama, odnosno:

- prema tome kome su namijenjeni,
- prema cilju i sadržaju,
- prema tome kako se provode (način provedbe i oblici rada),
- prema tome tko ih provodi te
- prema ostalim uvjetima (praćenje i vrednovanje programa, financiranje i sl.).

U nastavku rada osvrnut ćemo se na sve navedene karakteristike.

Vrste programa za edukaciju i potporu roditelja

Koncept edukacije i potpore namijenjene roditeljima kad je riječ o odgoju i skrbi za dijete postoji već desetljećima. U zapadnim je zemljama vrlo razvijen pa svaki roditelj može naći program koji mu odgovara. Konceptija programa ovisi o dobi djeteta, njegovu zdravlju (fizičkom i psihičkom), o mogućnostima roditelja, o tome jesu li samohrani ili rastavljeni; mogu biti usmjereni samo na majke ili samo na očeve i sl. Programi potpore roditeljima ili, kako se često u literaturi nazivaju, programi jačanja obitelji (*family strengthening programs*) predstavljaju područje koje teži što više inkorporirati znanstveno utemeljene spoznaje o rastu i razvoju djeteta u praksu (Fox i sur., 2004). Nadalje, programi za roditelje, osim usmjerenosti na potrebe djece, moraju odgovarati i različitim potrebama roditelja te obitelji općenito. Dok će nekim roditeljima biti koristan jedan oblik programa ili potpore, drugima će trebati temeljitiji programi kako bi stekli znanja i vještina za koje smatraju da im nedostaju.

Postoje programi usmjereni na:

- roditelje s djecom koja imaju probleme u ponašanju ili postoji pokazatelj da bi mogli razviti emocionalne ili probleme u ponašanju kao što su deficit pažnje ili hiperaktivnost,

depresija, anksioznost, separacijska anksioznost i sl.,

- roditelje koji se rastaju ili koji su se rastali,
- roditelje s djecom koja imaju nedovoljno razvijene socijalne i društvene vještine,
- roditelje koji spadaju u rizičnu skupinu kada je riječ o nasilju u obitelji,
- pripremanje i educiranje majki o tzv. majčinskoj praksi,
- maloljetne majke, tinejdžerice, i njihove partnere,
- očeve i njihovu uključenost u skrb za dijete,
- potporu roditeljima u općenitoj, svakodnevnoj skrbi i brizi za dijete.

Raznolikost edukativnih i programa potpore namijenjenih roditeljima u zapadnim zemljama proizlazi iz potrebe i motiviranosti roditelja da sudjeluju u njima i da se tako unapređuju. Suvremeno zapadno društvo i države, kao što je SAD, svojom multietničnošću i konglomeratom različitih rasa, nacija, vjera i etničkih skupina predstavljaju plodno tlo za razvoj edukacijskih i programa potpore za roditelje i obitelji.

Jedan od prvih programa koji je usmjeren na roditelje djece s problemima u ponašanju ili djece kod koje postoji rizik da razviju neke probleme jest *Tripple-P (Positive Parenting Program)*. On predstavlja sustav roditeljske i obiteljske intervencije, a usmjeren je na roditelje djece predškolskog uzrasta (Sanders, 2004). *Tripple-P* postoji već dugi niz godina, a mnoge ideje do kojih se došlo kako bi se program usavršio rezultat su povratne informacije, i to od roditelja koji su sudjelovali u njemu. Ovaj program teži što više razviti pozitivan i brižan odnos između roditelja i djeteta (jer ova su djeca zahtjevnija kad je riječ o odgoju) te pomoći roditeljima da osmisle uspješne strategije kako bi se mogli nositi s različitim problemima u djetetovu ponašanju, ali i s problemima u razvoju i napredovanju, koje ova djeca često imaju. Odgoj djeteta koje ima probleme u ponašanju, kao što su agresija, ispadi bijesa, samoozljeđivanje i hiperaktivnost, i briga o njemu zahtjevni su i stresni, i za roditelje i za cijelu obitelj. Pokazalo se da je motiviranost roditelja ovakve djece za ovu vrstu programa vrlo velika, iz čega se može zaključiti da oni trebaju pomoć u skrbi te odgoju djeteta. Neovisno o tome o kojem je poremećaju u ponašanju riječ, roditelji ove

djece često stvaraju negativno mišljenje o svojoj ulozi, smatraju se neadekvatnima i nekompetentnima, pa mogu postati depresivni i anksiozni, a nerijetko to može izazvati i probleme u braku.

U suvremenom društvu gotovo svaki peti brak završi rastavom, koja pogađa i velik broj djece, a ona često ne mogu shvatiti što to točno znači. Kao posljedica rastave kod djece se mogu javiti povećana agresija i anksioznost, slabiji školski uspjeh te teškoće u odnosu s vršnjacima (Weiss i Wolchik, 1998). Pomaganje djeci da kroz rastavu prođu što bezbolnije te da se nakon nje prilagode, jedna je od obveza roditelja, nužna za djetetovu dobrobit. Program edukacije usmjeren na roditelje koji se rastaju svodi se na stjecanje vještina za uspostavu što bolje interakcije i komunikacije s djetetom te povećanje kvalitete odnosa. Tako se izbjegava negativan krug komunikacije između roditelja i djeteta, koji se često javlja tijekom rastave, ali i kao njezina posljedica (Bratton, 1998). Edukacija roditelja pomaže ublažiti mnoge potencijalno štetne utjecaje rastave na djecu. Iako roditelji ne mogu putem edukacijskih i programa potpore automatski popraviti ono što je rastava prouzročila kod djeteta, može im se pomoći da steknu vještine s kojima će izgraditi utočište puno potpore za dijete koje prevladava stres kao što je rastava, ali i neki drugi.

Razvoj socijalnih vještina, tj. vještina koje se odnose na komunikaciju, igru s drugima ili uspostavljanje prijateljskih odnosa, možemo lako pratiti u predškolskoj dobi. Djeca u predškolskoj dobi lako stupaju u interakciju s drugom djecom kroz igru, ali se i lako odvajaju. Prije polaska u školu počinju tražiti prijatelje koji imaju zajedničke interese, a oko osme godine života počinju shvaćati da ako žele imati prijatelje, moraju biti prijatelji drugima. U svojem programu jačanja socijalnih vještina kod djece, s pomoću programa namijenjenih roditeljima, Utay i Utay (2005) ističu da djeca koja su kronično agresivna, depresivna, anksiozna, emocionalno zaostala, usamljena i imaju nisko samopoštovanje često nemaju dovoljno razvijene socijalne vještine. U ovim programima roditelji uče kako prepoznati problem kod djeteta (npr. neprihvaćenost, izolacija, usamljenost, nisko samopoštovanje), jer to upućuje na nerazvijene ili nedovoljno razvijene socijalne vještine. Također, na ovaj način roditelji shvaćaju

važnost usmjeravanja i poticanja djece na interakciju, igru i druženje s vršnjacima.

U posljednje vrijeme svjedoci smo sve većeg porasta nasilja u obitelji. Iako mnogi faktori utječu na razvoj negativnih odnosa među članovima obitelji, velik broj autora ističe da je glavni razlog upravo „generacijski začarani krug” zlostavljanja. Generacijski krug zlostavljanja znači da osobe koje su roditelji zanemarivali ili zlostavljali u djetinjstvu ponavljaju takvo ponašanje kad same postanu roditelji. Cilj programa namijenjenih ovakvim obiteljima jest pomoć u prekidanju začaranog kruga zlostavljanja te usvajanje modela ponašanja koji uključuje empatiju, bezuvjetnu ljubav, potporu i brigu za zdravlje djeteta. Bavolek (2000) ističe da se, od svih strategija primarne prevencije začaranog kruga zlostavljanja, edukacija roditelja pokazala najuspješnijom u prevenciji zanemarivanja i zlostavljanja djece.

Nakon porođaja majke često imaju izmiješane emocije, od ugone i radosti do ljutnje, usamljenosti i tuge, pa postoji rizik od pojave depresije ili anksioznosti. Zbog toga se javila potreba edukacije majki i pružanja emocionalne potpore u postporođajnom razdoblju i poslije, u različitim razvojnim fazama djeteta. Kod programa namijenjenih majkama, posebno onima koje imaju dojenčad, specifično jest to da se provode u obliku kućnih posjeta. Stručne osobe, kao što su medicinske ili patronažne sestre, socijalni radnici i savjetnici, često tijekom posjeta majkama daju potporu i educiraju ih, i to se pokazalo vrlo korisnim za zdravlje majke, ali i djeteta (McBride i sur., 2005). Osim pružanja potpore te edukacije o potrebama i razvoju djeteta u određenoj dobi, u sklopu tih programa majkama se objašnjava da upravo one imaju važnu ulogu (poticanjem i odobravanjem) u većem uključivanju očeva u skrb za dijete (Paris i Dubus, 2005).

Pomalo netipičan program jest onaj namijenjen majkama koje izdržavaju kaznu u zatvoru. Nastoji im se pomoći da pojačaju komunikaciju i kontakte s obitelji i djecom tijekom boravka u zatvoru. Ovakvi su programi usmjereni na učenje novih pozitivnih vještina u odnosu majki i djece te jačanje obiteljske veze čestim posjetim i kontaktima, putem pisama ili telefonom. Pokazatelji uspješnosti ovih programa su pozitivan utjecaj na djecu te kvalitetnija interakcija između roditelja i djece (Gonzales i sur., 2007). Smisao programa namijenjenih majkama koje su u

zatvoru ponekad se čini teško dokučivim. Postavlja se pitanje - kako biti dobar roditelj ako si u zatvoru, odvojen od djece. Međutim, iako odslužuju duge kazne, te majke ne treba zaboraviti. Kao i ostali roditelji, i one imaju određenu roditeljsku ulogu, te žnje te nadu u bolju budućnost svoje djece i svoju.

Maloljetničke ili tinejdžerske trudnoće sve su češće zbog sve ranijeg stupanja u seksualne odnose. Mladi u toj dobi nisu dovoljno zreli ni spremni nositi se s izazovima roditeljstva. Programi edukacije maloljetnih majki i njihovih partnera te razni programi potpore nameću se kao obveza, a cilj im je edukacija maloljetnih roditelja o razvoju i rastu djeteta te prihvatljivim roditeljskim i skrbničkim vještinama. U takve programe u većini slučajeva najprije se uključuju majke, a naknadno i njihovi partneri, tj. očevi djece. Primjer takvog programa je *An Intervention Program for Teenage Mothers and Their Male Partners* (Robbers, 2008.). Usmjeren je na edukaciju roditelja tinejdžera o razvoju djeteta i roditeljskim vještinama, a treba istaknuti da je vrlo uspješan.

Tradicionalna obiteljska struktura, u kojoj su uloge i dužnosti majke i oca strogo podijeljene i definirane - majka se brine za domaćinstvo i odgajaju djecu, a otac osigurava materijalne uvjete za život - nije pogodovala uključivanju očeva u skrb za djecu. Kako se struktura obitelji danas bitno razlikuje od tradicionalne obitelji, na različite načine, s pomoću programa edukacije i potpore, nastoji se očeve uključiti u odgoj i skrb te ih više povezati s djetetom već od ranog djetinjstva. To pozitivno utječe na cijelu obitelj i na odnos bračnoga para (McBride i sur., 2005). Osim programa koji su općenito usmjereni na očeve, postoje i brojni programi (posebno u SAD-u) namijenjeni maloljetnim očevima iz određenih rasnih i etničkih skupina koji nastoje uskladiti roditeljske, odnosno očinske obveze sa završetkom obrazovanja i nalaženjem posla kako bi mogli uzdržavati dijete ili obitelj (Mazza, 2002). Rezultati ovih programa pokazuju da orijentacija samo na učenje roditeljskih vještina nije dostatna, nego da mladi očevi trebaju i pomoć pri zapošljavanju te stručnom usavršavanju, koji su u ovom slučaju preduvjet za uspješan odnos s djetetom i zadovoljstvo u provođenju zajedničkog vremena.

Programi namijenjeni roditeljima, kad je riječ o svakodnevnoj skrbi za dijete, svi su oni edukativni

programi koji su usmjereni na općenitu potporu roditeljima u skrbi za dijete i u njegovu odgoju, u upoznavanju s razvojnim fazama i potrebama djeteta, odgojnim metodama primjerenima djetetovoj dobi, ali i s dječjim pravom na primjerenu roditeljsku skrb, zaštitu od zapostavljanja i zanemarivanja te s pravom na sretno i poticajno djetinjstvo. Većini roditelja odgoj djeteta i skrb za njega ne predstavljaju problem i dosta se dobro snalaze u toj ulozi. Međutim, postoje i roditelji koji su nesigurni, koji u djetinjstvu nisu usvojili pozitivan model roditeljske uloge, ili se jednostavno ne osjećaju kompetentnim u ulozi roditelja te smatraju da su im pomoć i potpora potrebne. Hanssen i Zimanyi (2000) ističu da su programi edukacije i potpore područje koje se stalno razvija te nadopunjuje znanstvenim spoznajama o važnosti pravodobnog i pravilnog usmjeravanja djeteta u razvoju određenih sposobnosti, vještina i znanja, posebno u ranom djetinjstvu, tj. u predškolskoj dobi. Jedan od prvih takvih programa je *STEP (Systematic Training in Effective Parenting)* iz 1975. godine. Nastojao je upoznati roditelje s raznim vještinama i spoznajama koje su im potrebne u odgoju djece i koje će im pružiti osjećaj adekvatnosti i zadovoljstva u roditeljskoj ulozi (Dinkmeyer i McKay, 1975). Spomenimo i program *Parent Training with Low-Income Multi-ethnic Parents of Toddlers*, kojemu je cilj promicanje pozitivne komunikacije između roditelja i djece, reduciranje krutih i strogih roditeljskih strategija discipliniranja te smanjivanje problema u ponašanju kod djece (Gross i sur., 1999).

Naposlijetku istaknimo da je cilj svih tih programa dobrobit cijele obitelji, jačanje obiteljskih veza – između roditelja i djeteta ili između roditelja samih te jačanje obiteljske kohezije i stabilnosti, što čini temelj za uspješan rani razvoj i odgoj djeteta. Iako se razvijaju i usavršavaju metode i načini prezentacije programa za roditelje, ciljevi su ostali isti: izgraditi učinkovitije i odgovornije roditelje, što će na kraju rezultirati zadovoljnijom i sretnijom djecom i roditeljima te općenito zadovoljnijom, funkcionalnijom i sretnijom obitelji.

Organizacijski oblici provedbe, stručnjaci i vrednovanje

Jedan od bitnih uvjeta programa namijenjenih edukaciji i potpori su organizacijski oblici provedbe, tj.

način na koji se prezentiraju i prenose roditeljima. U literaturi i sadržajima mnogih edukacijskih i programa potpore nalazimo široku lepezu metoda provedbe. Počevši od jednostavnih programa samoorganiziranja i samoprimjene, preko pisanih instrukcija, do složenih terapijsko-organiziranih intervencija. U nekim su slučajevima kratki pisani i samoorganizacijski programi usmjereni na informiranje roditelja dovoljni za zadovoljavanje njihovih potreba kad je riječ o skrbi za dijete. Međutim, katkad je potrebno sustavno i dugotrajno educiranje s pomoću kombinacije različitih metoda (Matthews i Hudson, 2001).

U literaturi se kao najčešći oblici provedbe edukacijskih i programa potpore namijenjenih roditeljima navode: savjetovališta, tečajevi, škole za roditelje, predavanja, radionice, tribine, igraonice za djecu, dolazak stručnjaka u kuću i sl. Programi mogu biti predstavljeni roditeljima na više načina: izravnom interakcijom, u grupi formiranoj radi primanja potpore te u sklopu usluga koje već postoje u institucijama čiji je rad povezan s djecom. Hanssen i Zimanyi (2000) navode sljedeće oblike: programi kućnih posjeta (*home visiting programs*), programi usmjereni na grupni rad u skupinama roditelja te programi usmjereni na roditelje putem medija. Često se kombinira više načina, primjerice različite radionice u kojima se ujedinjuje grupni rad, kućne posjete te upotreba raznih pisanih dodataka ili videokaseta (Sanders, 2004).

Hanssen i Zimanyi (2000) smatraju da se u programima kućnih posjeta ističe važnost skrbi za dijete u njegovu prirodnom kontekstu i okolini te upozorava na potrebe ili, pak, nedostatke, ako postoje, u odgoju djeteta i brizi za njega. Takvi su programi dizajnirani kako bi se roditeljima pristupilo u njihovoj sigurnoj okolini te ujedno provjerilo kakve mogućnosti imaju. Također, pomažu roditeljima da se osjećaju sigurnije u izražavanju vlastitih potreba, dvojbi i osjećaja, a istodobno stručnjaci, koji im pružaju potporu, mogu bolje procijeniti potrebe te koje su promjene nužne i u najboljem interesu djeteta i obitelji.

Rad s grupama roditelja najčešći je organizacijski oblik rada. Nakon formiranja grupe, roditeljima se predstavljaju teme i sadržaji koji će im se prezentirati. Ponekad se teme i sadržaji znatno proširuju od početnih, i to prema željama i potrebama roditelja. Tako i oni sudjeluju u kreiranju programa te usmje-

ravanju na one teme i područja u kojima se najteže snalaze ili koji ih više interesiraju. Grupa može biti mala, srednja ili velika. Idealno je ako je čini između 10 i 15 roditelja jer se tada dovoljno vremena može posvetiti potrebama svakog roditelja (Utay i Utay, 2005). U grupni rad s roditeljima najčešće je uključen jedan ili dva stručnjaka, što ovisi o broju članova skupine.

U suvremenom svijetu mediji - pisani, televizijski ili Internet - snažno utječu na život ljudi. Različiti programi dostupni su roditeljima više nego ikada. Međutim, iako im je to olakšalo dolazak do informacija, podataka i znanja, malo je vjerojatno da će edukacija vođena samo putem medija biti uspješna. Medije, kao organizacijski način provedbe određenog programa, treba kombinirati s drugim načinima prenošenja informacija, znanja i savjeta. Kako bi se s pomoću edukativnih i programe potpore promijenili stavovi i ponašanje roditelja, uz prezentaciju putem određenog medija (knjige, brošure, letci, radio ili TV emisije), potrebno je omogućiti rasprave i interpersonalnu komunikaciju.

Većina programa koje smo spominjali primjenjuje sva tri načina provedbe, i to kombinirajući različite metode. Cilj svih programa je poticanje određenih promjena, poboljšanja, tj. promjena stavova, ponašanja, navika i tehnika discipliniranja, a to zahtijeva ne samo puko pružanje informacija, nego i što veću uključenost roditelja u grupni rad, diskusiju, radionice, vježbanje određenih radnji i pozitivnih tehnika discipliniranja itd.

Razvojem i konstantnim unapređivanjem programa, ili onih za potporu ili edukativnih, novim znanjima i spoznajama iz područja razvoja djeteta, zdravstvene skrbi za dijete te područja emocionalnoga i psihosocijalnog razvoja djeteta, stvara se i spoznaja o važnosti osobe koja provodi programe i direktno surađuje s roditeljima. U posljednjem desetljeću u razvijenim zapadnim zemljama možemo pratiti razvoj programa edukacije te različitih tečajeva namijenjenih stručnjacima koji rade s roditeljima. Danas se od stručnjaka koji provode programe i rade s roditeljima zahtijeva mnogo, primjerice: rad s roditeljima koji potječu iz različitih kulturnih nasljeđa, sustava i poredaka; savladavanje rastućeg i raznolikog opsega znanja; ovladavanje procesima i metodama jačanja obitelji te postizanje rezultata u

relativno kratkom vremenu, odnosno za trajanja programa (Cooke, 2006). Prema mišljenju istog autora, ovi stručnjaci moraju posjedovati znanja o razvoju i životnom vijeku djeteta, dinamici obiteljskih odnosa, obiteljskom životu, njegovanju i vođenju djece, važnosti zdravlja i sigurnosti djece, strukturalnoj raznolikosti obitelji, postupcima i metodama vezanim za obrazovanje odraslih, o obiteljskoj potpori, odnosu skrbi i odgoja te školi, odnosima unutar zajednice i znanja potrebna za uspješno izvođenje i evaluaciju.

U novijim programima posebno se ističu sposobnosti i kompetencije koje mora imati osoba koja provodi edukaciju roditelja. Hanssen i Zimanyi (2000) ističu tri mogućnosti kada je riječ o tome tko provodi programe:

- *profesionalci*, tj. osobe koje su prošle određenu edukaciju ili tečaj o tome kako programe prenositi i prezentirati roditeljima te osobe koje se u svojoj djelatnosti bave djecom ili drugim obiteljskim pitanjima, problemima kod djece itd. (psiholozi, pedagozi, socijalni radnici, medicinsko osoblje i sl.);
- educirani pomoćnici ili, kako se u literaturi nazivaju, *paraprofesionalci*, koji imaju višu razinu edukacije i prošli su neki tečaj ili vodič o tome kako voditi diskusije te pomagati u vježbanju i demonstracijama u grupnom radu s roditeljima. U nekim slučajevima upravo educirani pomoćnici prenose cijeli program tako da sadržaje (koje su osmislili stručnjaci), bilo u pisanom obliku ili videozapisu, predstavljaju roditeljima te organiziraju grupne rasprave i simulacije vještina. Educirani pomoćnici često su i sami roditelji, koji su tu kao potpora, ali mogu davati i savjete vezane za svakodnevne odnose s djecom.
- *volonteri* su najčešće educirani i uvježbani članovi zajednice u kojoj se program provodi. Njihovo uključivanje jedan je od načina prenošenja programa koji se primjenjuje u mnogim zemalja i dijelovima svijeta. Karakteristike volontera su: empatija, samopoštovanje, pouzdanost, odgovornost te želja da pomognu drugima, a to su poželjne odlike ne samo kod volontera nego i svih koji na taj način rade s roditeljima i djecom.

Na kraju valja spomenuti i vrednovanje edukacijskih i programa potpore namijenjenih roditeljima. Ono se može provoditi tijekom i nakon prezentacije određenoj skupini roditelja. Povratna informacija dobivena od roditelja nakon pohađanja programa ima veliku važnost i značenje za stručnjake koji osmišljavaju, ali i provode te programe, jer upravo ona pokazuje što je u njima dobro i što treba usavršiti. Vrednovanje edukacijskih i programa potpore uključuje uspoređivanje ponašanja roditelja i djece prije i poslije pohađanja programa. Promjene uočene kod njih mogu se mjeriti direktno i indirektno. Matthews i Hudson (2001) ističu da se direktno mjerenje promjena u ponašanju odnosi na motrenje, a obavljaju ga stručnjaci koji provode program ili nezavisni promatrači. Indirektno mjerenje promjena u ponašanju kod roditelja i djece temelji se na prisjećanju ili mišljenju roditelja o svojem i dječjem ponašanju. S pomoću testova za evaluaciju često se prati provedba i uspješnost programa. Na početku pohađanja roditeljima se daje test da se utvrdi kakve potencijale, znanja i stavove imaju. Osim toga, ti testovi pokazuju na čemu bi trebalo raditi i na koja bi se područja trebalo dodatno usmjeriti. Testovi koje roditelji ispunjavaju prije početka i nakon završetka programa služe za vrednovanje uspješnosti programa te se upotrebljavaju za komparaciju početnih i završnih rezultata (Bavolek, 2000).

Također, vrednovanje i praćenje roditelja koji su pohađali program često se nastavlja i nakon njegova završetka, a u nekim programima periodično (npr. šest mjeseci nakon sudjelovanja, godinu dana ili dulje), kako bi se mogla pratiti dugotrajnost i uspješnost utjecaja programa na ponašanje i stavove roditelja te na odnos između njih i djeteta (Mazza, 2002). Većina spomenutih programa ocijenjena je uspješnima - ostvarili su pozitivne rezultate u odnosu roditelja s djecom te pridonijeli boljoj i konstruktivnijoj interakciji roditelja i djece u igri i drugim svakodnevnim aktivnostima. Kada je riječ o vrednovanju edukativnih i programa potpore namijenjenih roditeljima, kao nedostatak moglo bi se istaknuti nepostojanje dugotrajne i sustavne evaluacije koja bi pratila koliko su, i jesu li, sve pozitivne promjene i rezultati dugotrajni, odnosno trajno usvojeni kao dio roditeljske prakse.

Svi programi zahtijevaju rad stručnjaka, prostore i vrijeme za primjenu, materijalna sredstva, različite

metode prenošenja sadržaja i sl. pa se postavlja pitanje tko sve to omogućuje i financira. U većini slučajeva te programe financiraju i organiziraju državne i lokalne vlasti u svojim ustanovama, kao što su odgojno-obrazovne, zdravstvene, ustanove socijalne skrbi itd. Postoje pokušaji izračunavanja i uspoređivanja troškova za provedbu ovih programa samostalno ili u sklopu drugih usluga. Zaključeno je da su programi implementirani u postojeće ustanove mnogo jeftinija i jednostavnija varijanta. Broj programa usmjerenih prema roditeljima porastao je zahvaljujući mnogobrojnim programima, brošurama, tečajevima, radionicama, knjigama, letcima, radijskim i televizijskim emisijama koji dolaze iz privatnog sektora, upravo zbog velike potražnje. U zapadnim zemljama u još jednom području postoje programi za educiranje roditelja. Riječ je o sveučilištima, koja nude brojne tečajeve o roditeljstvu u sklopu programa namijenjenih odraslima (Zepeda i Morales, 2001).

Programi za edukaciju i potporu roditelja u Hrvatskoj

Edukacijski i programi potpore namijenjeni roditeljima u zapadnim su zemljama jako razvijeni i izdiferencirani su za različite skupine roditelja s različitim potrebama. Međutim, kod nas su takvi programi, možemo slobodno reći, nepoznanica mnogim roditeljima i to se područje još razvija. Da bi svaki roditelj bio sposoban ispunjavati sve zahtjeve roditeljstva, mora biti upoznat s djetetovim razvojem te informiran o njegovim potrebama i pravima, a to znači da mora biti educiran. U Nacionalnom programu djelovanja za djecu RH na više se mjesta naglašava upravo potreba osposobljavanja i educiranja roditelja o uspješnom obavljanju roditeljske uloge. Maleš (2003, 279) ističe da, iako postoje autori, institucije i udruge koji se bave dobrobiti djece i obitelji te promiču i izrađuju edukativne, savjetodavne i programe potpore namijenjene roditeljima, pitanje edukacije roditelja u praksi potpuno je marginalizirano te se i dalje očekuje da se u Hrvatskoj "...pitanje obrazovanja roditelja digne na razinu javne potrebe i prihvatiti kao dio nacionalne strategije". Neki se znanstvenici bave područjem edukacije roditelja i potpore roditeljima te u svojim radovima nastoje upozoriti javnost na važnosti provođenja takvih programa. Međutim, savjetovališta, škole za rodi-

telje, radionice i tribine organizira jedino nekoliko udruga usmjerenih na obitelji, roditelje i dobrobit djece. Neke od njih su:

- **Bistrić - Centar za poticanje darovitosti djece** - ova udruga pruža stručnu pomoć roditeljima, učiteljima, odgajateljima i darovitoj djeci. Djelatnosti usmjerene na roditelje su: informiranje, savjetovanje i edukacija, i to prema iskazima i interesima samih roditelja (www.bistric.com/index.htm).
- **Udruženje „Djeca prva”** - njegove aktivnosti obuhvaćaju psihosocijalne programe za djecu i njihove roditelje, izvaninstitucionalnu edukaciju za djelatnike u odgojno-obrazovnom sustavu i sustavu socijalne skrbi te Centar za djecu i obitelj, koji pruža psihosocijalnu potporu djeci i roditeljima kako bi se spriječile ili umanjile posljedice rizičnih obiteljskih i/ili vanjskih okolnosti, koje utječu na kvalitetu odnosa roditelja i djeteta, i pridonosi razvoju mreže potpore roditeljima i obiteljima na području lokalne zajednice (www.djeca-prva.hr).
- **Udruga „Hrabri telefon”** - njezina osnovna misija je pomoć i potpora žrtvama zlostavljanja i zanemarivanja, ali obuhvaća i djelatnosti kao što su poticanje volonterstva i preventivni programi u lokalnoj zajednici. „Hrabri telefon” održava i savjetovanja za roditelje i djecu te školu za roditelje, čiji je cilj unapređivanje roditeljskih i socijalizacijskih vještina te poboljšanje komunikacije između roditelja i djece (www.hrabritelefon.hr).
- **Idem - Hrvatska udruga za stručnu pomoć djeci s posebnim potrebama** - osnovni je cilj uključivanje djece s posebnim potrebama u sustav redovitog odgoja i obrazovanja, a time i u društvo. U radu s roditeljima aktivnosti udruge usmjerene su na jačanje roditeljskih kompetencija, edukaciju roditelja djece s posebnim potrebama putem grupnog rada i individualnog savjetovanja te edukativno-iskustvene radionice na kojima se roditelji međusobno osnažuju i podupiru (www.idem.hr).
- **Udruga „Igra”** - pruža rehabilitacijsko-edukacijske i psihosocijalno-pedagoške usluge.

Nudi različite socijalno-pedagoške programe - savjetovanje za djecu (osnovnoškolske i srednjoškolske dobi), mlade, obitelji i parove u partnerskim odnosima te edukaciju obitelji, roditelja, mladih, nastavnika i drugih profesionalaca koji rade s djecom. Sve te aktivnosti ostvaruju se u različitim učionicama, radionicama i na tribinama (www.udrugaignra.hr).

- **Udruga roditelja „Korak po korak”** - njezina je primarna zadaća zaštita i poštovanje prava i interesa djece i obitelji te zalaganje za njih, kao i jačanje utjecaja roditelja u kreiranju politike i odluka koje se odnose na djecu i obitelj. Jadan od projekata te udruge je škola za roditelje, kojoj je svrha upozoriti na važnost participacije roditelja u radu obrazovnih institucija i partnerstva između roditelja i ustanove te zagovarati suradnju. Udruga provodi različite programe web-edukacije roditelja, npr. o emocionalnoj inteligenciji, nasilju u školi i o tome kako mozak uči (www.udrugaroditeljapk.hr).
- **Udruga roditelja djece s posebnim potrebama „Puž”** - provodi i potiče rehabilitacijske, edukacijske i informacijske aktivnosti za djecu, roditelje i javnost. Nastoji okupiti aktivne, educirane i odgovorne roditelje te one koji žele takvi postati, bez obzira na vrstu posebnih potreba i dobi djeteta. Djelatnosti udruge usmjerene na roditelje obuhvaćaju edukaciju i usavršavanje roditelja djece s posebnim potrebama, ali i općenito svih roditelja putem seminara, simpozija, radionica, nabave literature te druženja radi razmjene iskustava i daljnjeg djelovanja. Programe i aktivnosti vode i kreiraju roditelji, uz angažiranje stručnjaka potrebnih za razradu pojedinih projekata (www.udrugapuz.hr).
- **Udruga RODA - Roditelji u akciji** - teži informirati i educirati ciljane društvene skupine te aktivno utjecati na promjene sustava kako bi se ostvarilo društvo koje će aktivno raditi na ispunjavanju potreba, zaštiti i ostvarivanju prava djece, roditelja, budućih roditelja i obitelji u cjelini. RODA u svojim aktivnostima usmjerenima na roditelje

ističe brojne teme te donosi mnogo informacija vezanih za roditeljsku ulogu. Udruga je orijentirana na savjetodavnu ulogu i potporu roditeljima putem različitih savjetovaništa, radionica, letaka, brošura i uputa vezanih za određeno područje (www.roda.hr).

- Kada je riječ o Zadarskoj županiji, najveća udruga koja pruža savjetodavnu pomoć ženama, djeci i obiteljima radi poboljšanja kvalitete života je „*Duga*”. Udruga je osnovana 2000. godine i djeluje na području Zadra i Zadarske županije. Svrha joj je pružanje savjetodavne i druge pomoći ženama i djeci žrtvama obiteljskog nasilja, smještaj u sigurnu kuću te razvijanje aktivnosti kojima se može poboljšati kvaliteta života djece, žena i obitelji općenito (www.duga-zadar.hr).

Evidentno je da, kad je riječ o razvijenosti udruga i općenito civilnog društva, Hrvatska prati svjetske trendove, prema kojima civilno društvo i udruge građana imaju važnu ulogu u zajednici. Većina udruga koje se zauzimaju za dobrobit djece, roditelja i obitelji među svojim aktivnostima ističe savjetodavne i edukativne aktivnosti te potporu usmjerenu na roditelje. Njihov rad usmjeren je na određene obitelji i roditelje, bilo da je riječ o roditeljima djece s posebnim potrebama, nadarene djece, djece s problemima u ponašanju, djece sa somatskim ili psihosomatskim nedostacima i sl. Međutim, većina udruga koje smo istaknuli osnovana je u Zagrebu ili u nekom drugom velikom gradu i ondje obavljaju svoje aktivnosti. Također, većina ih je centralizirana u radu pa se postavlja pitanje što je s roditeljima koji ne žive u blizini centara u kojima one djeluju. Kako tim roditeljima približiti aktivnosti i programe koje nude udruge, a koji su im potrebni? Upravo zbog toga aktivnosti udruga nisu dovoljne, već treba pitanje edukacije roditelja i potpore roditeljima uvrstiti u nacionalne strategije, zakone te u cjelokupnu obiteljsku politiku, odnosno edukacija roditelja treba postati javna potreba. Neovisno o cilju i sadržaju programa te organizacijskim oblicima provedbe, važno ih je uskladiti s obzirom na tradiciju i kulturu, mogućnosti, obrazovanje te kompetentnost roditelja. Milanović i sur. (2000) također ističu da programi namijenjeni edukaciji roditelja i potpori trebaju biti u skladu s pravima djeteta, na razini nacionalnih

strategija skrbi za dijete, moraju poticati rani djetetov razvoj i prilagoditi se roditeljima u smislu vremena održavanja i trajanja.

U posljednje vrijeme u Hrvatskoj raste svijest stručnjaka, javnosti, roditelja te svih koji su u dodiru s djecom o potrebi educiranja roditelja i pružanja im potpore. Sve je veća potražnja za raznim programima, savjetima, potporom i informacijama, sve se više javljaju i zahtjevi za pokretanje centara za obitelji koji bi ujedinjavali različite programe namijenjene djeci i roditeljima, bilo da su to osobe koje već imaju djecu ili potencijalni roditelji ili ostali članovi obitelji. U mnogim razvijenim zemljama ovakvi centri važan su čimbenik potpore obitelji, roditeljima i djeci, i to u obliku edukacije, savjetovanja, potpore u skrbi i čuvanju djeteta, kao izvor informacija potrebnih roditeljima i sl. Treba istaknuti da određeni programi u Hrvatskoj ipak postoje, a riječ je o različitim pokušajima pojedinih predškolskih ustanova i škola. To su: razvijanje partnerskih odnosa između obitelji, roditelja i odgojno-obrazovnih ustanova ili „škole za roditelje” organizirane u sklopu Centra za socijalnu skrb i Caritas. Međutim, to još nije dovoljno i ne prati potpuno interese roditelja, niti im pruža mogućnost da sami odabiru programe prema tome što ih zanima i što im je u određenom trenutku potrebno.

Zaključak

Roditeljstvo, kao jedna od najvažnijih uloga u životu pojedinca, nerijetko donosi različite dvojbe, teškoće, pitanja, nepoznanice o skrbi, brizi i odgoju djeteta, a roditelji često trebaju pomoć, savjete i određenu edukaciju. Edukacijski i programi potpore namijenjeni roditeljima danas su prepoznati kao nužnost i potreba te su se u zapadnim zemljama razvili toliko da slijede potrebe i zahtjeve roditelja. Svi takvi programi moraju zadovoljavati određene uvjete te imati jasno određen cilj i sadržaj. Usmjereni su na optimalan razvoj djeteta te jačanje roditeljskih kompetencija, povezanosti među roditeljima, ali i s djecom, i obiteljske kohezije. Da bi ostvarili svoj cilj, ti se programi moraju adekvatno provoditi. Najčešće je riječ o kućnim posjetima i grupnom radu s roditeljima ili putem medija. Često se kombinira više načina, i to u obliku radionica, savjetovaništa, tečajeva, predavanja, škole za roditelje, tribina, igraoni-

ca itd. Jedan od bitnih čimbenika u izradi i provedbi programa su stručnjaci i profesionalci - osobe koje su prošle određenu edukaciju o tome kako izvoditi program i kreirati njegov sadržaj, osobe koje se bave problematikom vezanom za obitelj, roditelje i djecu ili educirani pomoćnici i volonteri.

Razvoj takvih programa u zapadnim zemljama možemo pratiti već nekoliko desetljeća. Kod nas je situacija drugačija. Edukacijski i programi potpore namijenjeni roditeljima i dalje su marginalizirano područje i tek nekoliko autora pokušava upozoriti na potrebu njihova razvoja. Iako prema rezultatima istraživanja koje nam donosi Maleš (1995) postoji velika motiviranost i želja roditelja za sudjelovanjem u, kako ona ističe, pedagoškom obrazovanju

roditelja, institucije koje se bave pitanjima obitelji, roditelja i djece, kao što su razne odgojno-obrazovne ustanove (vrtići, jaslice, škole), zdravstvene ustanove, ustanove socijalne skrbi, još nisu senzibilizirane za potrebu obrazovanja roditelja. U Hrvatskoj se programi potpore, savjetovanja i edukacije nude roditeljima jedino u različitim udrugama koje su u radu usmjerene na obitelj, roditelje i djecu te koje nastoje među svoje aktivnosti uvrstiti razne sadržaje namijenjene roditeljima. Stoga je nužno da se na državnoj razini uvedu određene mjere socijalne politike te osmisle edukativni i programi potpore za roditelje, koji će obitelji i roditeljima biti potpora u izgradnji roditeljske kompetencije i optimalnog postupanja.

Literatura

- Akrap, A., Čipin, I. (2008), Stambeni problemi, produženi život s roditeljima i odgoda ulaska u brak u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 15 (3), 415-434.
- Bavolek, S. J. (2000), The Nurturing Parenting Programs. *Juvenile Justice Bulletin*, 11, 1-12.
- Bratton, S.C. (1998), Training Parents to Facilitate Their Child's Adjustment to Divorce Using the Filial/Family Play Therapy Approach. U: Briesmeister, M.B, Schaefer, C.E. (ur.), *Handbook of Parent Training*. New York: John Wiley & Sons, Inc., str. 549-572.
- Cooke, B. (2006), Competencies of a Parent Educator: What Does a Parent Educator Need To Know and Do? *Child Welfare League of America*, 85 (5), 785-802.
- Čudina-Obradović, M., Obradović, J. (2003), Potpora roditeljstvu: izazovi i mogućnosti. *Revija za socijalnu politiku*, 10 (1), 45-68.
- Dinkmeyer, D., McKay, G. D. (1975), Systematic Training in Effective parenting (STEP). The Annual Meeting of the American Personnel and Guidance Association (http://eric.ed.gov/ERICWebPortal/custom/portlets/recordDetails/detailmini.jsp?_nfpb=true&_ERICExtSearch_SearchValue_0=ED116068&ERICExtSearch_SearchType_0=no&accno=ED116068, posjećeno 24. listopada 2009.).
- Fox, R. A., Duffy, K. M., Keller, K. M. (2004), Training community-based professionals to implement an empirically supported parenting program. *Early Child Development and Care*, 176 (1), 19-31.
- Gonzalez, P., Romero, T., Cerbana, C. B. (2007), Parent Education Program for Incarcerated Mothers in Colorado. *The Journal of Correctional Education*, 58 (4), 357-373.
- Gross, D., Fogg, L., Webster-Stratton, C., Grady, J. (1999), Parent Training with Low-Income Multi-ethnic Parents of Toddlers. *Nacional Institute of Nursing Research (NIH)*, (http://eric.ed.gov/ERICWebPortal/custom/portlets/recordDetails/detailmini.jsp?_nfpb=true&_ERICExtSearch_SearchValue_0=ED436280&ERICExtSearch_SearchType_0=no&accno=ED436280, posjećeno 24. listopada 2009.).
- Hanssen, E., Zimanyi, L. (2000), Support for Families Working with Parents and Caregivers to Support Children from Birth to Three Years of Age. *Coordinators' notebook: An International Resource for Early Childhood Development*, 24, 1-45.
- Maleš, D. (2003), Afirmacija roditeljstva. U: Puljiz, V., Bouillet, D. (ur.) *Nacionalna obiteljska politika*. Zagreb, Državni zavod za zaštitu obitelji, matinstva i mladeži, str. 275-302.

- Maleš, D. (1995), Pedagoško obrazovanje roditelja, U: Rosić, V. (ur.) Pedagoško obrazovanje roditelja. Zbornik radova, Međunarodni znanstveni kolokvij. Rijeka: Pedagoški fakultet u Rijeci, str. 19-35.
- Mazza, C. (2002), Young Dads: The Effects of a Parenting Program on Urban African-American adolescent Fathers. *Adolescence*, 37 (148), 681-693.
- Matthews, J. M., Hudson, A. M. (2001), Guidelines for Evaluating Parent Training Programs. *Family Relations*, 50 (1), 77-86.
- McBride, B. A., Brown, G. L., Bost, K. K., Shin Vaughn, B., Korth, B. (2005), Paternal Identity, Maternal Gatekeeping, and Father Involvement. *Family Relations*, 54 (3), 360-372.
- Milanović, M., Stričević, I., Maleš, D., Sekulić-Majurec, A. (2000), Skrb za dijete i poticanje ranog razvoja djeteta u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Targa.
- Paris, R., Dubus, N. (2005), Staying Connected While Nurturing an Infant: A challenge of New Motherhood. *Family relations*, 54 (1), 72-83.
- Puljiz, V., Zrinščak, S. (2002), Hrvatska obiteljska politika u europskom kontekstu. *Revija za socijalnu politiku*, 9 (2), 117-137.
- Robbers, M. L. P (2008), The Caring equation: An Intervention program for teenage Mothers and Their Male Partners. *Children & Schools*, 30 (1), 37-47.
- Sanders, M. R., (2004), Stepping Stone Triple P: the theoretical basis and development of an evidence-based positive parenting program for families with a child who has a disability. *Jurnal of Intellectual & Developmental Disability*, 29 (3), 265-283.
- Topolčić, D. (2001), Muškarci to ne rade: rodno segregirana podjela rada u obitelji. *Društvena istraživanja*, 4-5 (54-55), 767-789.
- Utay, J., Utay, C., (2005), Improving social skills: a training presentation to parents. *Education*, 126 (2), 251-258.
- Weiss, L., Wolchik, S., (1998), New beginnings: An Empirically-Based Intervention Program for Divorced Mothers to Help Their Children Adjust to Divorce. U: Briesmeister, M. B., Schaefer, C. E. (ur.), *Handbook of Parent Training*. New York: John Wiley & Sons Inc., str. 445-478.
- Zepeda, M., Morales, A., (2001), Supporting Parents through Parent Education. Building Community System for Young children. Center for Healthier Children, Families and Communities, Reports – Evaluative, Los Altos, (142), (<http://www.healthychild.ucla.edu>, posjećeno 10. studenoga 2009.).
- Živčić, D. (2002), Demografski okvir i razvoj obiteljske strukture stanovništva Hrvatske. *Revija za sociologiju*, 34 (1-2), 57-73.